

Illyés Gyula

Félbe-szerbe III.

Ahova följutottam, rögtön lebecsültem. Polcot és rangot. Célt és pénzt. Ebből származik, hogy a viszonzott szeretet és szerelem viszont fokozta – a végtelenségig tudta volna fokozni – a bennem eredetileg gerjedt érzést. Vajon azért, mert szerény voltam, s mégis törtető? Épp azért törtető, mert kínzóan szerény?

A szerencse fiának szánt a sors? Olyan formán, mint a mesék és mitológia szerencséseit, akiket sikerük tesz boldogtalanná.

* * *

Botrányos az emlékezőképességem. Ha meg akarom írni, ki kell találnom a múltamat. De mit csinál a valamirevaló történetíró is? Nem mást, mint a regény- vagy a drámaíró. Van az asztalán néhány évszám: egypár sárgult szerződés-levél, két marék pletyka, melyek úgy ellentmondanak, hogy tökéletesen megsemmisítik egymást; egy véka rágalom. Ezeket turkálva, illesztgetve kell ráéreznie, aztán ábrázolnia az igazságot, ha van hozzá kellő ihlete és tolla. Műve pontosan úgy jó, ahogy az *Éducation Sentimentale* vagy a *Du côté de chez Swann* jó. Minden múlt egy-egy jelen alkotása. Meg az amúgy nyersen ömlesztett adathalom is az; mert ott meg az olvasó képzelete és ihlete alkot.

* * *

Ez a kutya a szemével hallja a szót. Ez a tehén a szemével panaszkodik. Ez a bagoly a szemével válaszol. A beszédre süket és néma állatoknak a szemükben van a fülük és a nyelvük. Akár ennek a lánynak a villamoson. Mert neki meg fölösleges a fül meg a nyelv, úgy társalog még szeme a világgal. Addig vagyunk édenkertiek, míg így értünk és így értetjük meg magunkat.

* * *

Mégiscsak meg kell állnom, jobbra-balra, majd mögém tekintenem: kik közé is kerültem? Amiközben előre tekinteni soha eszembe sem jutott. De bizonyos voltam, hogy jó irányban haladok, a régi úton. Agyam iránytűje oly megnyugtatóan tájékoztatott nemcsak a keresztutaknál, hanem a dűlők átvágásánál egy-egy évre taposott ösvények előtt is.

De nyelvet mintha mégis másfélét beszélnék; azt értve csak rajta: mintha másképp ejteném a szót. Mások bólintanak a szavaimra; illetve mintha néme-

lyek, akik eddig bólíntottak, most kelleltlenebbül tennék, vagy nem is tennék egyáltalán.

* * *

Létünkről a leglényegesebb megállapítás, hogy képtelenek vagyunk annyira előre látni, amennyire megvan bennünk az igény. Azaz a síron is túl. Erre a megaláztatásra egy lehet a válasz. Olyan szekér után, amely nem vesz fel az *én* utamra, nem szaladok egy lépést sem. Tehát pontosan csak a mostani perccel vagyok hajlandó foglalkozni. Mert hisz az ezután következőt sem lát-hatom lényegileg világosabban, mint azt a síron túlit. Ennek sem én vagyok a föltétlen ura.

Azt az időtartamot kezelhetem tehát csak emberhez méltóan, amelyre kiterjed az akaratom.

Pillanatonként kell élni az életet.

* * *

Szellemi emberek tévedései. A lángelmék naponta tévedhetnek: másnap hely-re ütik. Tévedhet a nagy tehetség is: újabb nagy teljesítménnyel szintén helyes-bít. Hogy a ranglétrán ki van mélyebben: egyik ismerv: a lentire a búne örökre rátapad. Méltán. Hisz érdemtelenül kapaszkodott föl, s járatta nem képességét, hanem a száját, felelőtlenül, megbízatás nélkül.

* * *

Szeretem a megjavított, a baleseteiken vagy betegségeiken átsegített holmikat. Három újért nem adnám a régi – még a két világháború közti –, házilag tölthető szódásüveget, mely csak a nyomókája alá illesztett parafadugóval működik, mert másképp kimegy belőle a szénsav. Más ízű volna a kávé, ha nem abba az alumí-niumbögrébe csorogna, amelynek fülén a letört hőszigetelő műanyagot én pótol-tam ügyesen odatekert madzagréteggel. Ódivatú – elöltöltő – Watermanomat évekig csak azért használtam, mert megrepedt kupakjára apám forrasztott egy kis rézkarikát. A ház napsütéses oldalán a két öreg nyugszék már valóságos bárka a toldalék lécdaraboktól, melyeket nyárról nyárra elyengült részeikre szögelttem, hogy még és még és még megtartsanak az ölükben.

* * *

Anyai nagyapánk elindult – nagyanyánk utolsó szépítési ellenőrzése után – a vasárnapi istentiszteletre. De feleútjából visszatért.

– Nem tetted a zsebembe a késemet.

* * *

A táj képe a hegyről húsz éve szebb volt, noha szigorúbb, megkomponáltabb: vízszintesen négy erős vonal: az országúté, a tószegélyé, és túlhan a dombvonu-lat, s merőlegesen erre a tíz még vékony jegenye alja és taréja. Azóta mindenhol fölburjándzott a zöld, elkente és meglágyította, amit a szándék alkotott.

* * *

Vannak családok, ahol a gyerekek mást se hallanak, mint hogy a mama már tízéves korában kenyeret keresett, a papa már nyolcéves korában, annak a papája meg már hétéves korában – és így tovább. Az ilyen család némi képzelőerővel megvert ivadéka aztán azt gondolhatja, hogy a dédnagypapa papája eszerint már egyéves korában maga tartotta el magát, annak papája meg tán már a mamája méhében leckét adott és újságot árult.

Vannak aztán családok, ahol ugyan a papa is örökölt valami vagyont, de a nagypapa aztán! És a dédapa! Annak a papája már egynapi kocsizással sem tudott lemenni a földbirtokairól, annak a papája pedig egyszerűen maga volt a világteremtő atyaúrsten.

Közbel családja az első csapatba tartozott.

Szcitinszkyé a másodikba.

Különben egy emeleten laktak; ez is, az is szoba-konyhás lakásban.

* * *

A költő az költő; élete végéig lehet úgy költő az ember, hogy a szomszédja sem gyanítja. Egy rossz ceruzavég, néhány rejtelmes sor lefirkantása egy ócska noteszba, és kész. Vagy még az sem. Az ember sétál az utcán, nézelődik a mozik előcsarnokában, de halála percéig és közben alkot. Vagyis álmodozik, tervez, jeleneteket gondol ki, de úgy, hogy arcát elönti a vér, s zsebre dugott öklét alig tudja visszatartani a lendületekből. A költő akkor is alkot, ha egy sort sem írt papírra. Vagyis neki semmi szerszámra nincs szüksége. A napi életben, polgári jártunkban-keltünkben olyan észrevétlenül hordozhatjuk költő mivoltunkat, akár azt, hogy jó korcsolyázók vagyunk, vagy azt, hogy bölcsességfogunkban van egy tömés.

* * *

Idősödő ember mit tegyen az idővel? Tagadja meg az elsőbbségét; vesse meg az uralmát.

Milyen gyanús rendőrkapói kéj tüzel némely irodalomtörténész, hogy darabról darabra időrendbe rakja egy-egy alkotó műveit: kinyomozza a kronológia fonalát.

* * *

A lehetőségessé váló magyar forradalomnak nem csak a saját reakciójával kellett fölvennie a harcot. Egész Európáéval. Az egész világéval.

* * *

Amit kitép a szél

Az író évei olyanok, mint a gyümölcsfáé. A rügyből levél lesz, a levélből avar; a virágból gyümölcs. Talaj és ég együtt dolgozik, hogy megérjen a maga rendjén, aminek meg kell érnie.

Van azonban, mikor a szél is beavatkozik.

* * *

Amikor Reverdy meghalt, Aragon hosszú újságkolumnákat töltött meg a maga ziháló, bőven ömlő mondataival: az élők közt ő volt a legnagyobb. Tizenkét éve ennek.

Azóta sem írta le Reverdy nevét.

Én sem erőszakoltam elő a már túl szorosan sorakozó egykori kedvenceim közül.

* * *

Ezer méter fölött a hangunk is megváltozik három-négy nap után.

* * *

Gautier emlékezetes mondatát, hogy *L'inexprimable n'existe pas* kétféleképp lehet érteni.

Nincs, amit nem lehet kifejezni. És: amit nem lehet kifejezni, nincs is.

A kartézianus elme az utóbbi felé hajlik. De ezt megint kétféleképp érthetjük.

* * *

Juhász Gyulát kétszer láttam, de egyik alkalommal sem beszéltem vele. Emlémem róla mégis oly meghitt, alakja, arca, tekintete oly elevenen él fejemben, mint csak az igen-igen jól ismert embereinké.

Mindkét alkalommal igen népes társaságban láttam egy-egy irodalmi találkozózn. Itt is, ott is állva vagy ülve egy csoport ünneplőbe öltözött híres férfi, de köztük egy-egy nő is – csak úgy sistergett, pörgött a szó ezekben a csoportokban, néha messzebbre lótt röppentyűként a csoportok között.

* * *

Csók István

Van egy szem varázslatos gyümölcsöm. Az ifjúság ízei és illatai vannak belezárva, azon frissen rejtelmes mód tartósítva. S képtelen vagyok föltörni. Szilárdabb csonthéjú, mint a legkeményebb kőzetű dió.

Agyam birkózik ezzel a gyümölccsel. Órákat töltöttem az imént is a feszegetésével.

Ez a gyümölcs a fejemben egy boldog délután derűje. Ezt a délutánt egy napfényes ég alatt egy budai kertben, illetve annak műtermes villájában töltöttem. Emlékszem, amikor a vasrácsos kerítésen kiléptem, majd arra, ahogy a kapun kijöttem.

* * *

Nem emlegetjük Molnár Ákost. Novellái leülepedettek voltak, ilyen módon átlátszóak, mint a fény elé emelt víz. De emlegetjük-e eleget Pap Károlyt, Gellérit? Vagy egyáltalán Komor Andrást? És Kádár Erzsébetet?

* * *

A vitát általában a bajvívással rokonítjuk. Ez szembenállást, diadalmaskodhatnékot idéz. Holott vitában is a legizgalmasabb (számomra) az, amikor a küzdelem azért folyik, hogy a felek egymást ne térdre, hanem kölcsönösen jó irányba szökdeltessek, kettős erejű helytállásra.

Móricz Zsigmonddal volt nekem is vitám, sőt mérkőzésem. De mindig ilyen barátságos célzatú. Noha korántsem tartoztam azok közé, akiket rögtön atyai baráti körébe fogadott; Darvas, Erdei, Féja, Németh példájára.

Egy malomban őrlöttünk. Más-más lisztet, illetve darálékot igényelve.

Most ebben a napról napra elzárt naplójában látom, mi is lehetett volna közöttünk nem a meg-, hanem a kivándó.

1935. április 23. este fél kilenckor ezt kezdte kopogtatni elnyűhetetlen gépén:

„Illyés Gyula cikkében egy ötlet van, ami megrezzentett: »Mi az oka annak, hogy minden magyar író az aggodalomtól elszorult szív dobbanásával szólal meg, mihelyt a nemzet sorsáról van szó?«

Ennek persze egy igen egyszerű oka van. A börtönben a rab nem tudja áttörni a falakat, tehát, hogy meg ne haragítsa az őröket, remegve szól a szabadságról.

Magyarország 1526 óta tiszta rabságban él. Még a XVI. században csak a török rettegés volt, ez azonban egészen másnemű, mint a következő kortól kezdve a némettől való félelem. [...] már a hódoltság idején kezdett megnőni a félelem és a remegés, hogy nem is a török az igazi ellenség, hanem a német király. Az osztrák ház, s még nem is az uralkodók személy szerint, mert az uralkodók rendszerint áthárították vagy átengedték a magyar ügyek vezetését az államtanácsosokra: tehát rájöttek a magyarok, hogy a Rendszerrel állnak szemközt. Az a veszedelmes.

Itt egy állandó és magasabb kultúrájú ellenséggel állottunk szemben. Olyan politikai és katonai hatalmassággal, amellyel nem lehetett mérkőzni. Ez tartott 1606-tól egész 1914-ig. Három századon át. Minél tovább jutott az idő, annál nyilvánvalóbb lett, hogy itt egy kérlelhetetlen ellenféllel áll szemben a magyar. S főleg mint faj. A fajta, az idegen nyelven beszélő magyarság volt elfojtásra ítélve. Pláne ennek a magyarságnak túlnyomó többsége protestáns lett, s a vallási ellentét még súlyosabbá tette a távolságot. Az ellenreformáció akaratlan is magyarellenességgé vált.

A költők azonban csak a XVIII. század végén jöttek tudatára ennek a reménytelenségnek, amit a magyar politikusok már a XVII. században tisztán tudtak: hogy itt faji harc folyik. A németiség tudatosan, szívós célkitűzéssel dolgozik ennek e népnek a megsemmisítésén. Zrínyi Miklós, a Wesselényi-összeesküvés, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc még mind magyar fajtasérelmekkel lázadtak fel. Az egyes támadások leveretése után az elkobzott birtokokat az uralkodó rendszer sorra felparcellázta német származású tulajdonosok kezébe. A Rákóczi-uradalmakat, főleg a legnagyobb darabokban német tábornokoknak adták, hogy megbízható kezekben legyen a föld és népe. Tíz ilyen generálist sorol fel a Rákóczi Emlékkönyv-ben Wellmann Imre. De nemcsak a Rákóczi-birtokokat, hanem minden megüresedett, elkönfiskált, vagy valamiképp felszabadultnak tekintett birtokot németek kaptak. Ezenfelül az elnéptelenedett vidékekre németeket telepítettek, akiket a hatalom minden segítségével elhalmoztattak. Lipót alatt Kollonich nyíltan hirdette, hogy az a cél, a magyarokat egy lábíg kiirtani. Mivel ezt nem hajthaták végre, legalább anyagilag, gazdaságilag és kultúrában semmisítették meg, ahol csak lehetett. [...]

Mit tehetett a költő, remegett a hangja abban a pillanatban, mikor a faj sorsára gondolt. [...]

Ady sokkal jobban benne volt a politikában, mint bárki a költők közül: ő még ebben az állapotban találta az életet. És talán mindenkinél jobban kipakolt a külpolitikai betyárságok ellen. [...]

Én az étellel a falusi tanulmányok alatt ismerkedtem meg, és meglepett s megdöbbenett a nép elhanyagoltsága és nyomora. Az én műveim szociális fájdalomkból származtak, de politikai gondolatokkal nem voltak alátámasztva. [...] így csak most láttam életemben először választást, s így nem mentem át azon a politikai gyűlöletviharon, ami a közigazgatást a néptől elválasztja. Csak most láttam, mennyire semmibe sem veszik a megyei urak a földművest, különösen ha magyar. [...] Szóval húsz év előtt még nem volt magyar lélek. [...] Most ezek a fiatalok a maguk vad és vak lelkességében megindítottak valamit.” (Móricz Virág, Tíz év I. Bp., Szépirodalmi, 1981, 410–413.)

* * *

Soha ki nem adott, de nem is kiadásra szánt naplójában többféleképp is megrajzolja a maga portréját Móricz Zsigmond. Más-más háttérrel, környezettel; de mindig teljes alakzatban.

Néha csak egy-két vonással. Ránk bízva, hogy egésszé kerekítsük.

Meghökkenően kerekül elének a vigvamja előtt ülő öreg indián.

Azok szemét hökkentve, akik nem lehettek sose fültanúi, hogy egy közproblémáról szót eresztve a monológjai milyen *szolilogokká* kanyarodtak.

* * *

Faj és fajta

Szellemi életünkben századok óta hamisíthatatlan csengése volt e szavaknak: nép és faj. Fedezete szintisztán nemes még Ady, Móricz és Babits pénzverdésében is.

Amikor eljutott hozzánk is, a múlt század néhány magánfilozófusának a receptkönyvei, melyeket a szaktudományok sosem ellenőriztek, a jövőidézés sarkalatai, a politikai alkímisták végzetes eszme-inflációt hoztak Európára. Hogy az eredendő magyar szellemiség szóhasználata a *népi* mennyire más, mint a *völkisch*, hogy az Ete törzséből származó Kölcsey csak azért „büszke magyar”, mert az a tudat az ilyen törzsbelire nem kiváltságot, hanem szolgálatot jelent – azt hittük, hogy ez nálunk nem kíván tisztázást.

Arany János még félremagyarázhatatlanul fogalmazhatott ebben a mondatában is: „...s nem tagadom meg a keleti fajt!”

Holott mintha szűkített volna valamelyest a magyar anyanyelvűek körén ezzel a szóval.

Semmiképp sem valami kizárás célzatával. Az a szorosabb kör bárki számára nyitva állt. Barátját, ifjan költői példaképét, majd vénen is lelki mentorát nyilvánvalóan e körön belül, sőt ugyancsak annak közepébe helyezte. Népe eszményi

hangadójának, fegyverforgatójának tekintette. Noha Hruz Mária magyar szőejtésében az ő füle jól ráérezett még a szlovákos alapzöngékre is.

* * *

Arany János afféle lélektani *teszt* is az irodalomkedvelők táborában. Fagyasztóan kimondott neve a *probandusok* arcán mosolyok sorozata után állapodik meg a véglegesben. Móricz Zsigmond, akivel pedig ugyancsak egy bordában szőtték, a kifogásaival készítette az elismerését.

* * *

Hogy a tehetség első ismérve a szembeszegülés, ez épp Arany eszmélődése idején lett közszólam és közhiedelem. De honnan is ömlött szét Európára? Azokból a többé-kevésbé rangos *Hotel Pimodanokból* és *lupanarokból*, ne válogassuk a kellő fordítás szavait: drágább és olcsóbb bordélyházakból, melyekbe a jómódú polgárságból a duzzogó művészet kivonult, látványosan: vagyis remélve, hogy visszacsalogatják.

* * *

A legsúlyosabb írószobor Magyarországon Aranyé. A hatalmas tömegű ércben s márványban annyi a megfontolt, szabvány-merev, nyomasztó hódolat, repeszti szinte a földet ott az ország legműemléknek-valóbb helyén. Ha szellemként visszajárhatna mázsás tagjai mögé, milyen érzéssel kuporogna vajon benne az a szalontai kis mezétlábas, aki egykor elindult feléje, nyakában az anyja varrta iskolás tarisznyával.

És hogy érezne vajon magát abban a hatalmas emlékműben, amelyet saját maga épített az ország szellemi világának legünnepélyesebb terére – ez lehetne a második rozsdás-mosolyú kérdés.

A *Bolond Istók* írója már fölkelte volna a csupa lándzsa vaskerítés márvány karszékéből: irány Debrecen, a kilódítás helye, sőt Nagy-Ida, úti pihenőül. Hátra-hátra nézve, ki követi, a halhatatlanság mezein.

Magyarázat a Félbe-szerbe szövegekhez (III.)

A Félbe-szerbe most kiadásra fölkínált „csomagja” két, apám által eredetileg külön-külön egybefogott szövegegyütteséből áll: az első tíz bekezdés szövegeit Illyés Gyula a legkülönbözőbb időkben írta, majd egy későbbi időpontban, az itt lévő sorrendben tette egymás mellé, néhány lap felső bal sarkába egyértelműen oda írva az *F-Sz* betűket. Valószínűleg a hatvanas évek végéről, illetve a hetvenes évekből származnak, hiszen a táj képéről írt mondatban nyilvánvalóan a tihanyi ház teraszáról eléje táruló látványt írja le, ez pedig a fiatal jegenyefákkal csak 1968-ig volt ilyen formán látható, hiszen egy gyors és vad forgószelel ez év nyár elején csavarta ki tövestől a délceg jegenyesorot.

A hozzájuk általam csatolt következő tíz bekezdés egysége ugyancsak a hetvenes évekből való. A lehetőségessé váló magyar forradalom természetesen 1956-ra

utal, arra, hogy a forradalomra nemcsak itthon, hanem a nagyvilágban is mennyi volt az ellenséges reakció. Pierre Reverdy 1960-ban halt meg, ez a szürrealizmus-hoz közeli költő apám egyik fiatalkori eszményképe volt, személyesen ismerte, korai, dedikált kötete még mindig itt van a dolgozószobájában, kedvenc könyvei közt; Párizsban saját kezűleg készített bőrkötésben. Tehát alakjának fölidézése (tizenkét évvel később) 1972-es. Juhász Gyulával egyik találkozását megírta már másutt, bővebben, a Csók Istvánnal a fölidézni nem sikerült délután pedig valószínűleg 1928-ban történhetett, amikor apám a cecei családi kapcsolat révén ismerős festőnek elvitte első kötetét, a *Nehéz földet*, ha jól gondolom, Csók Istvánnak egy apámhoz írt levele alapján.

Más helyről tettem ehhez a két tízes egységhez – úgy érezve, hogy a téma lehetővé teszi – a Móriczról és az Arany Jánosról szóló részt. Illyés Gyula mindkettőben a közgondolkodásban tisztázatlan jelentésű faj és fajta fogalmát hozza föl, anélkül, hogy részletesebben kifejtené nézetét. Ennek ellenére nemcsak véleménye érthető, hanem az is, ami vitája lehetett volna Móriczcal. Ami érdekes lehet a későbbi nemzedékek számára, az egyfelől Illyés Gyulának Móriczétól eltérő véleménye a faj és a fajta értelmezését illetően és a fogalmak korrigálási szándéka, másfelől Móricz véleménye apámról és nemzedéktársairól apámnak egy 1935-ös írása kapcsán. Mivel a Móricz-naplórészlet igen hosszú, nem akartam teljes egészében idézni, és kihagytam belőle több mondatot. Eredeti hosszúságában Móricz Virág *Tíz év* kötetében jelent meg, a 410–413. oldalon, köszönöm Cséve Annának a hely megtalálásához nyújtott segítségét. Apám nyilván Móricz Virág könyvének megjelenése után olvasta és vetette papírra a fenti sorokat. A kötet két példányban is megvolt apám könyvtárában, az ő saját kezű ceruzabejegyzéseivel, ma mindkettő az MTA gyűjteményében van. Az Aranyról írt sorok, azt hiszem, 1982. február utániak de talán még ma is időszerűek. Végül pedig itt szeretnék köszönetet mondani jó barátomnak, Bod Katalinnak a hagyaték rendezésében és a szövegek számítógépbe írásában nyújtott évtizedes önzetlen segítségéért: nélküle – ahogy mondani szokták – nem kaphatott volna nyilvánosságot ez a közlés sem.

Illyés Mária